

Давньоримський військовий диплом з Поділля.

В останні роки зростає зацікавлення тим періодом нашої історії, що відноситься до так званої черняхівської культури (II – IV ст. н. е.), яка залишила свої пам'ятки майже на всій території України. Це була поліетнічна за своїм складом культура, провідну роль в якій відігравали давньогерманські племена – готи, гепіди та інші. У своєму розвитку ці племена зазнали потужного впливу сусідньої провінційно - римської культури. Про тісні зв'язки черняхівців, в тому числі і населення, яке в минулому проживало на території сучасного Поділля, з дунайськими провінціями Риму, свідчать особливості житлобудування, керамічний комплекс, предмети побуту та масові знахідки давньоримських монет.¹ Серед останніх переважно трапляються денарії римських імператорів другої половини II - початку III ст. У цій масі помітну частку складають і так звані варварські наслідування, тобто імітації римських денаріїв та ауреусів, імовірно місцевого виробництва. У більшості випадків вони виконані з недорогоцінних металів за допомогою різних технологій. Вважається, що монети використовувалися за прямим призначенням - в грошовому обігу. На користь цієї думки свідчить наявність серед знахідок, крім монет з дорогоцінних металів, також монет дрібних номіналів з міді.

Знахідки фібул на поселеннях черняхівської культури на Поділлі.

Знахідки на Поділлі монет Римської імперії середини II - початку III ст. н. е.: верхній рядок монет та нижній «ауреус», - місцеві наслідування монетам римських імператорів Антоніна Пія, Марка Аврелія, Коммода.

Ще одним свідченням таких зв'язків стала знахідка, якій присвячена ця робота. Влітку 2006 р. на Поділлі, на території Чемеровецького району Хмельницької області, було знайдено два уламки бронзової пластинки з написами латиною. Разом з ними був виявлений археологічний матеріал: бронзова пряжка, уламок бронзової фібули, срібна бляшка з орнаментом, що дає підстави припускати, що на цьому місці в минулому було розташоване поселення черняхівської культури

Бронзові пластинки мають товщину 1 мм, вкриті товстою сіро – зеленою патиною та складаються в один загальний фрагмент розміром 6,4 на 6,7 см. з написами на обох боках. Ще в давнину значна частина пластинки була відрізана вздовж однієї зі сторін. Два збере-

жених первісних країв вказують, що в минулому цей фрагмент був нижнім правим кутом бронзової таблички.

Написи на боках таблички виконані технікою гравіювання та орієнтовані відносно один до одного під прямим кутом. Розміри літер 3 – 5 мм. Напис одного боку, визнаного лицевим, гравіюваний чітко окресленими літерами із засічками – апексами в стилі, близькому до так званого актуарного шрифту, який використовувався в стародавньому Римі для написання документів. Напис на зворотному боці важко зрозумілий, справляє враження недбалого скоропису - курсиву.

Зображення лицевого та зворотнього боків фрагменту лицевої таблички диплому.

Аналіз змісту написів показав, що табличка є частиною документу юридичного характеру часів Римської імперії, так званого римського військового диплому. У цих документах фіксувалися даровані військовослужбовцям, при виході у відставку після служби (25 років у легіонах), права та привілеї. Залежно від конкретних обставин відставнику та його нащадкам дарувалося римське громадянство, право на законний шлюб - конубій, тощо. Знахідки римських військових дипломів достатньо звичайні на всій території бувшої Римської імперії, особливо на територіях, де колись переважно селились ветерани: у Британії, Германії, на нижньому Дунаї, там вони, між іншим, являються предметом елітного колекціонування. Але в Україні до останнього часу були відомі тільки дві знахідки фрагментів дипломів з античних центрів Причорномор'я, - Херсонеса та Ольвії.²

З античних джерел та зі знахідок таких дипломів відомо, що вони склалися з двох бронзових пластинок: лицевої, з текстом дарчої, що повторювався на лицевому та частково на зворотному боках, та тильної, на зворотному боці якої текст закінчувався, а на її лицевому боці записувалися імена сімох свідків. Звідси й походить назва документу диплома» від чисельника «2» грецькою мовою. Пластинки прикладалися одна до одної і через отвори стягувалися дротом, кінці якого на тильному боці скріплювалися печатками свідків, печатки прикривалися особливою коробочкою. Така складна конструкція, імовірно, повинна була забезпечувати захист документа від підробки. Крім диплому, імена ветеранів вносилося до особливих бронзових таблиць, що зберігалися в храмах римського Капітолію, в самому дипломі про це в кінці робився відповідний запис.³

Незважаючи на великі втрати, загалом збереглося лише біля чверті первісної площі лицевої таблички, спираючись на відомі зразки текстів римських військових дипломів, удалося впевнено відтворити більшу частину напису. Цьому сприяла та обставина, що на лицевому та зворотному боках фрагмента таблички збереглися різні частини напису.

Написи на боках фрагменту лицевой таблички диплому.

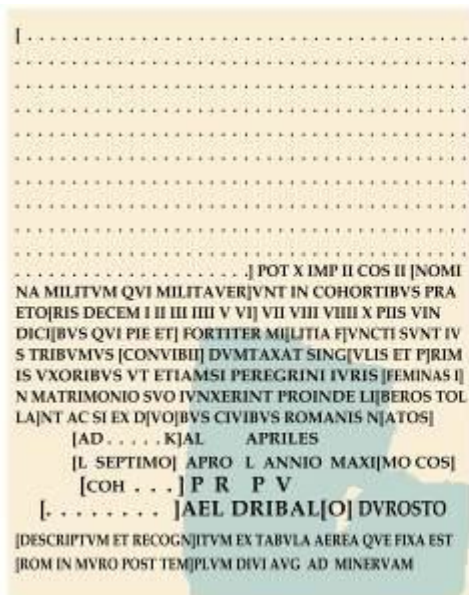
Незважаючи на те, що римські військові дипломи надавалися протягом довгого часу, їхні тексти практично не зазнали змін.^{*} Тексти дипломів були достатньо формалізовані та можуть служити зразками положень римського права. Кількість їхніх варіантів, що в основному було пов'язано з існуванням різних родів військ, невелика, всі вони мали однаково структуру. Після офіційного титулу правлячого імператора вказувалися рід війська та назви частин (легіони, флоти, преторіанська гвардія, різні допоміжні війська, і т. д.), військовослужбовці яких йшли в відставку; далі йшов розділ, де формулювалися права, які надавалися ветерану та обставини, за яких вони діяли. Після чого в документі вказувалась дата, називалася конкретна назва підрозділу, де служив відставник, в окремих випадках вказувалась також його військова спеціалізація та зазначалося ім'я командира. Далі обов'язково вказувалися імена ветерана та його батька і місцевість, з якої він походив. Завершувався текст юридичною формулою про те, що диплом є частковою копією більш загального документу (імператорського указу – *constitutio*), про звільнення у військах ветеранів у відставку, який зберігається в Римі.

Даний варіант диплома належить до тих, які отримували преторіанці – імператорські гвардійці. На це вказує напис на зворотному боці фрагменту (другий – третій рядок зверху): ... IN COHORTIBVS PRAETO/[RIIS],[†] - В КОГОРТАХ ПРЕТОРІАНСЬКИХ. Порівняння збереженого тексту з текстами опублікованих інших дипломів для преторіанців виявив між ними у формально – юридичній частині дарчої майже повне співпадіння, що дозволило впевнено заповнити в цій частині тексту невеликі втрати окремих слів та груп літер.⁴ За кількістю знаків, необхідних для розміщення тексту, який доповнював би збережений на фрагментах напис на лицевому та зворотному боці, були визначені розміри таблички (з урахуванням місця під отвори). Вони становили приблизно 11 на 14 см., що близько до розмірів інших дипломів.

Серед втрат тексту найбільшою є відсутність початку напису з імператорським титулом, який не потрапив ні на лицевий, ні на зворотній бік фрагмента таблички. На зворотному боці збереглося тільки його закінчення (перший рядок зверху): ... POT(estate) X IMP(erator) II CO(n)S(ul) II, тобто – ... наділений трибуна ВЛАДОЮ ВДЕСЯТЕ, ІМПЕРАТОР ВДРУГЕ, КОНСУЛ ВДРУГЕ. Але завдяки тій обставині, що на документі збереглася дата його складання, та взявши до уваги особливості розміщення тексту напису на табличці, виявилось можливим реконструювати й цю втрачену частину напису.

^{*} Перші дипломи відомі з часів Клавдія (41—54 рр. н. е.), а останній, що дійшов до нашого часу, датований 304 р.

[†] Прямокутні дужки позначають втрачений текст, круглі - текст, що доповнює скорочення в оригіналі.

Реконструкція написів лицевого та зворотнього боків фрагменту таблички (для більшої наглядності слова в тексті розділені). Середня кількість знаків в рядку лицевого боку - 40 зн., зворотного – близько 45 зн.

Диплом датований, традиційно для римських документів, іменами двох консулів, які були призначені в тому році. На лицевому боці фрагменту після шостого зверху рядка з днем і місяцем [A(nte) D(iem) K]AL(alendas) APRILES - 3A (стільки – то) ДНІВ ДО КВІТНЕВИХ КАЛЕНД у наступному сьомому рядку читаються імена двох консулів у давальному відмінку [.] APRO L ANNIO MAXI[. .] – ... АПРА Л. АННІЯ МАКСИ[МА]. У списках римських консулів присутні L. Septimius Aper та L. Annius Maximus, правління яких припадало на 207 р. н. е. Це дає всі підстави вважати, що диплом був виданий у часи правління імператора Септимія Севера (193 – 211 рр. н. е.). Але Септимій Север вже до 207 р. був тричі консулом та набагато більше разів проголошений імператором і трибуном, що суперечить кількості консульств та інших титулів вказаних у дипломі. З іншої сторони, ця кількість збігається з титулами на 207 р. його сина - співправителя Каракали. Відомо, що переважна кількість дипломів Септимія Севера була видана ним спільно з Каракалою.⁵ Також реконструкція загального розміщення тексту на табличці засвідчила, що в верхній частині таблички залишається велика вільна площа, достатня для двох титулів. Для перевірки припущення про те, що даний диплом теж виданий Септимієм Севером спільно з Каракалою, на цій площі були розміщені титули Септимія Севера та Каракали зі стандартними скороченнями взятими з їхнього спільного диплому від 208 р. № 135 CIL (з поправкою титулів на 207 р.), які практично без ускладнень вписалися в виділене поле.

Серед суттєвих втрат напису є втрата номера когорти, у якій служив відставник. Відомо, що також існувала традиція давати преторіанським когортам, як і іншим військовим підрозділам, почесні назви. Але за розміщенням тексту ясно, що в даному випадку, крім числа – номера когорти, у восьмий рядок зверху [COH(ors) . . .] P R P V, більш нічого вміститися не могло. Абревіатура P R P V стандартна і розкривається як: PR(aetoria) P(ia) V(index), тобто переклад рядка такий: КОГОРТА №? ПРЕТОРІАНСЬКА ВІРНА ЗАХИСНИЦЯ. В наступному рядку, де в дипломах для преторіанців, звичайно, вказувалися імена ветерана та його батька в давальному відмінку, а також місцевість (округ-триба), з якої походив відставник, теж є втрати. До того ж корозія не дає змоги впевнено прочитати окремі літери, що приводить до значних проблем в інтерпретації тексту. Якщо топонім, який повинен стояти в кінці рядка, ясно читається як DVROSTO(rvm) - Дуростор, - сучасна Сілістра, місто на нижньому Дунаї, то впевнено виділити ім'я солдата не вдається.

Справа ускладнюється тим, що римські імена мали декілька складових. Цього ж звичаю по відношенню до свого імені притримувалися і легіонери не римляни, які, як правило, включали туди свою варварську родову назву. В античних пам'ятниках Подунав'я відомі фракійські імена Dreibalou, Dribalus, а біля Дуростору існувало поселення Aelia, що дає підстави запропонувати такий варіант прочитання: [.]AEL(ia) DRIBAL[O] DVROSTO(ro), тобто - [такому – то, сину такого - то] Дрібалу з (тріби) Елія з Дуростору.[‡]

[IMP CAES DIVI M ANTONINI PII GERM SARM FIL DIVI
 COMMODI FRATER DIVI ANTONINI PII NEP DIVI HAD
 RIANI PRONEP DIVI TRAIANI PARTHICI ABNEPOS DI
 VI NERVAE POS L SEPTIMIUS SEVERVS PIVS PERTINAX
 AVG ARAB ADIAB PARTHIC MAX PONTIF M TRIB POT
 XVI IMP XI COS III P P IMP CAES L SEPTIMI SEVERI PII
 PERTINACIS AVG ARAB ADIAB PARTHIC MAX FIL DI
 VI M ANTONINI PII GERM SARM NEP DIVI ANTONINI
 PII PRONEPOS DIVI HADRIANI ABNEPOS DIVI TRAI
 NI PARTHIC ET DIVI NERVAE ADNEPOS M AVRELLIVS
 ANTONINVS PIVS AVG TRIB POT X IMP II COS II [NOMI
 NA MILITVM QVI MILITAVERT]VNT IN COHORTIBVS PRA
 ETO[RIS DECEM I II III IIII V VI] VII VIII VIII X PIVS VIN
 DICIBVS QVI PIE ET FORTTITER MILITIA FVNCTI SVNT IV
 S TRIBVMVS [CONVIBI] DVMTAXAT SING[VLI ET PRIM
 IS VXORIBVS VT ETIAM SI PEREGRINI IVRIS [FEMINAS I]
 N MATRIMONIO SVO IVNXERINT PROINDE LI[BEROS TOL
 LA]NT AC SI EX D[VO]BVS CIVIBVS ROMANIS N[ATOS]
 [AD]KJAL APRILES
 [L SEPTIMO] APRO L ANNIO MAXI[MO COS]
 [COH]P R P V
 [.]AEL DRIBAL[O] DVROSTO
 [DESCRIPTVM ET RICOGN]ITVM EX TABVLA AEREA QVE FIXA EST
 [ROM IN MVRO POST TEM]PLVM DIVI AVG AD MINERVAM

[IMP(erator) CAES(ar) DIVI M(arc) ANTONINI PII GERM(anici) SARM(at)ici) FIL(ivi) DIVI
 COMMODI FRATER DIVI ANTONINI PII NEP(os) DIVI HAD
 RIANI PRONEP(os) DIVI TRAIANI PARTHICI ABNEPOS DI
 VI NERVAE (ad)ne)POS L(vci)vs) SEPTIMIUS SEVERVS PIVS PERTINAX
 AVG(vstvs) ARAB(icvs) ADIAB(enicvs) PARTHIC(vs) MAX(imvs) PONTIF(ex) M(aximvs) TRIB(vnicia) POT(estate)
 XV IMP(erator) XI CO(n)S(vl) III P(ater) P(at)ria) IMP(erator) CAES(ar) L(vci) SEPTIMI SEVERI PII
 PERTINACIS AVG(vst) ARAB(ici) ADIAB(enici) PARTHIC(i) MAX(im) FIL(ivi) DI
 VI M(arc) ANTONINI PII GERM(anici) SARM(at)ici) NEP(os) DIVI ANTONINI
 PII PRONEPOS DIVI HADRIANI ABNEPOS DIVI TRAI
 NI PARTHIC(i) ET DIVI NERVAE ADNEPOS M(arcvs) AVRELLIVS
 ANTONINVS PIVS AVG(vstvs) TRIB(vnicia) POT(estate) X IMP(erator) II CO(n)S(vl) II [NOMI
 NA MILITVM QVI MILITAVERT]VNT IN COHORTIBVS PRA
 ETO[RIS DECEM I II III IIII V VI] VII VIII VIII X PIVS VIN
 DICIBVS QVI PIE ET FORTTITER MILITIA FVNCTI SVNT IV
 S TRIBV(i)MVS [CONVIBI] DVMTAXAT (cvm) SING[VLI ET PRIM
 IS VXORIBVS VT ETIAM SI PEREGRINI IVRIS [FEMINAS I]
 N MATRIMONIO SVO IVNXERINT PROINDE LI[BEROS TOL
 LA]NT AC SI EX D[VO]BVS CIVIBVS ROMANIS N[ATOS]
 [A(n)te) D(i)em)]KJAL(endas) APRILES
 [L SEPTIMO] APRO L ANNIO MAXI[MO CO(n)S(ul)ibus]
 [COH(ors)]PR(raetoria) P(ia) V(index)
 [.]AEL(ia) DRIBAL[O] DVROSTO(ro)
 [DESCRIPTVM ET RICOGN]ITVM EX TABVLA AEREA QV(a)E FIXA EST
 [ROM(ae) IN MVRO POST TEM]PLVM DIVI AVG(vst) AD MINERVAM

Повна реконструкція напису лицевого боку диплому з використанням титулів Септімія Севера та Каракали взятих з диплому № 135 CIL, XVI т. (з поправкою титулів на 207 р.)

Не будемо приводити переклад пишних офіційних титулів обох цезарів, обмежимося тільки перекладом відтвореного тексту фрагменту таблички, у який потрапила вся змістова частина диплому:

„ . . . (наділений трибуна) владою вдесьте, проголошений імператором удруге, консул удруге.

Тим названим (нижче) військовим, хто служив в десяти когортах преторіанських I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, VIII, X Вірних Захисницях, хто віддано та хоробро відслужили (свій строк), даруємо право на законний шлюб, але тільки з однією жінкою і один раз. І якщо навіть (вони) об'єднуються в шлюбі з жінками з іноземним правовим статусом, незважаючи на це, діти будуть вважатися такими, що народжені двома римськими громадянами.

За ? дня(ів) до квітневих календ (16 березня - 1 квітня)
 у консульство Л. Септімія Апра та Л. Аннія Максима (207 р. н. е.).
 Когорта №? Преторіанська Вірна Захисниця
 [.] Дрібалу з (тріби) Елія з Дуростору.

Списано й звірено з таблицею бронзовою, що прикріплена в Римі на стіні за храмом богоподібного Августа коло Мінерви (статуї).“

Власник диплому Дрібал, родом з Дуростору, напевно, був за місцем походження фракійцем, на що також вказує його ім'я. У Дуросторі в другій половині II ст. н. е. була штаб-квартира XI Клавдієвого легіону. Навкруги нього селилися місцеві вихідці ветерани - легіонери, які в нагороду за службу, крім римського громадянства, також отримували наділ землі.⁶ Імовірно, що Дрібал був саме з такої родини, що дало йому можливість за сімейною традицією на початку 80 – х років II ст. н. е. вступити в легіонери. Хоча Дрібал, як син ветерана, вже мав римське громадянство, однак преторіанцем – імператорським гвар-

[‡] Щиро дякуємо за обґрунтування прочитання та саме прочитання цього рядка члена-кор. РАН, д. і. н., Іванчика А. І., Інститут загальної історії РАН (Москва, Росія).

дійцем, він зміг стати тільки завдяки певним історичним обставинам. У преторіанці до кінця II ст. н. е., за деяким винятком, брали тільки римських громадян: італіків та вихідців з давніх романізованих провінцій.

Диплом є своєрідним свідченням щодо подій в Римській імперії 193 – 197 рр. н. е., коли Септимій Север у результаті громадянської війни, опираючись на підтримку легіонів, якими він до того командував в Панонії, став імператором. Після зайняття Риму він розпустив ворожі йому преторіанські когорти і набрав нових гвардійців зі складу вірних йому дунайських легіонів. Найбільш імовірно, що саме таким шляхом Дрібал і став преторіанцем. Хоча преторіанські когорти розташовувалися на території Італії, їх часто використовували в якості стратегічного резерву, перекидаючи то на Рейн, то на Дунай.⁷ Таким чином, Дрібал міг знову потрапити на північні – східні рубежі Римської імперії, де в 207 р. н. е. вийшов у почесну відставку.⁸ Також він міг просто повернутися після служби на свою батьківщину.

Коротко розглянемо можливі обставини появи диплому на Поділлі, у тому числі й гіпотетичні. Найменш імовірною виглядає версія, за якою диплом потрапив сюди разом з уродженцем Середнього Подністров'я, що повернувся в рідні краї після служби в римській армії. Адже в дипломі прямо вказано, що ветеран походить з Дуростору. Навряд чи було можливим периферійному фракійцю чи готу, які в кінці II - початку III ст. н. е. з'являються на цих теренах, вести в оману римську адміністрацію, видаючи себе за римського громадянина, уродженця Нижньої Мезії.

Більш імовірно, що диплом опинився тут як частина воєнної здобичі. Відомо, що з другої половини III ст. готи систематично здійснювали набіги на дунайські провінції Римської імперії. Якщо Дрібал за звичаєм вернувся на свою батьківщину та отримав землю під Дуростором, то вірогідно, що під час одного з таких набігів його помістя (скоріше вже його нащадків) було пограбовано. В такому випадку поява диплому аж на Поділлі, більш чим за 600 км. від Сілістри, свідчить про те, що в організацію готських набігів були втягнуті і віддалені від чорноморського узбережжя племена.

Цікавою, але дискусійною, виглядає можливість потраплення диплому на Поділля разом з ветераном - колоністом, що в минулому оселився на території, контрольованій Римом. Така практика була звичайною в Римській імперії й поширена по всій її величезній периферії. Існує думка, що після дакійських війн Траяна (110 – 120 рр.) римська присутність деякий час була можлива й на Середньому Подністров'ї, яке античні джерела відносили до рубежу Дакії зі Скіфією. Як доказ такої присутності висуваються особливості будівництва Замкового мосту та деяких інших споруд в Кам'янці-Подільському, які пов'язують з римськими прийомами будівництва.⁸ З іншого боку з античних джерел відомо, що територія контрольована Римською імперією в північно-східному напрямку поширювалася лише на Нижній Дунай (східний рубіж, як вважають більшість істориків, пролягав по румунському Сірету) та окремі центри Північного Причорномор'я. Перебування римських військ в цих місцевостях підтверджується знахідками надмогильних пам'ятників легіонерам, легіонерських вотивних олтарів та рельєфів, цегли, черепиці з легіонерськими клеймами та іншого археологічного матеріалу, що супроводжував тривалі римські залоги. Наприклад, надійно зафіксована археологічними розкопками наявність римських залог в II – III ст. н. е. у Тірі, Херсонесі та в Ольвії.⁹ На даний час на території Поділля подібних свідчень тривалого перебування римських військ поки що не знайдено, тому питання щодо римської присутності на цих теренах залишається відкритим.

⁸ В цьому році (в 2007) диплому виповнилося рівно 1800 років з часу його видачі в 207 р. н. е. Дрібалу, - своєрідний ювілей для можливо одного з найстаріших особистих документів, що були знайдені в Україні.

-
- ¹ Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля. – Кам’янець–Подільський, 2000, - С. 174 – 207.
- ² Иванчик А.И., Крапивина В.В. Римский военный диплом из Ольвии // Херсонесский сборник. – 2005, 14. – С. 197–210.
- ³ Roman Military Diploma On-Line, <http://www.romancoins.info/MilitaryDiploma.html>; RIMSKA VOJNICKA DIPLOMA IZ SLAVONSKOG BRODA Muzej Brodskog Posavlja, Slavonski Brod, Croatia, 1998, <http://www.sbonline.net/diploma/diplomae.htm>.
- ⁴ CIL Corpus inscriptionum Latinarum, XVI, №№ 21, 135, 139.
- ⁵ Roman Military Diploma On-Line, Part 1 Introduction To Roman Military Diplomas, <http://www.romancoins.info/MilitaryDiploma.html>
- ⁶ Кадеев В. И., Мартемьянов А. П. О ветеранах римской армии в Нижней Мезии и Фракии в первых веках н. э. // АМА. - 1990. - Вып. 7. Саратов, - С. 77-86.
- ⁷ Рябов А. Ю. Цели военных реформ Септимия Севера и их влияние на эволюцию имперской политической системы. Жебелевские чтения-3. Тезисы докладов научной конференции 29–31 октября 2001 года. СПб., - 2001, - С. 187-190.
- ⁸ Пламаницька О., Пламаницька Є. Кам’янець-Подільський місто на периферії Римської імперії. // Пам’ятки України. - 1999, - №4 - С.40 – 51.
- ⁹ В.М. Зубарь, В.В. Крапивина О римском гарнизоне Ольвии в середине III в. // Восточноевропейский археологический журнал, - 2002. - №5(18).